

ББК 74.6

Р 17

Р 17 Развитие образовательных процессов и становление гражданина в контексте европейской интеграции: Международная научно-практическая конференция // Сборник статей. – Луганск: Янтар, 2004. – 488 с.

ISBN 966-678-129-8

Сборник статей составлен по материалам 1-ой международной научно-практической конференции «Развитие образовательных процессов и становление гражданина в контексте европейской интеграции».

Публикации ученых посвящены различным аспектам национального и общеевропейского образования, особенностям славянского менталитета, проблемам гуманизации, духовного становления личности.

Сборник адресован ученым, педагогам, аспирантам, магистрантам, студентам и всем, кого интересуют новые подходы в сфере образования, развития личности, интеграция Украины в европейское сообщество.

ББК 74.6

Редакционная коллегия: Просян В.В., Голубенко О.Л., Щедрова Г. П., Орлов В.Ф., Судakov Е.Н.

**Развитие образовательных процессов
и становление гражданина
в контексте европейской интеграции**

Международная научно-практическая конференция

Сборник статей

Свидетство про внесення до Держреєстру ДК №256 від 22.11.2000

Написано до друку 14.09.2004.

Папір офсетний. Друк офсетний. Формат 60×84^{1/8} см. Гарнітура Шкільна.
Ум. друк. арк. 28,34 Ум. фарб. відб. 28,34. Наклад: 200 прим. Зам. № 20/00.

Видавництво «Янтар», 91011, м. Луганськ, вул. Херсонська, 5а-79.
тел.: (0612) 53 32-51, <http://www.yantar.biz>

Щедрова Г.П.

*Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля, м. Луганськ*

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ТЕНДЕНЦІЇ ДО ЗМІЦНЕННЯ

Ідейний ренесанс громадянського суспільства в сучасній Україні розпочався в 90-і роки ХХ століття разом із становленням вітчизняної школи політичної науки. Звичайно, що саме поняття було певною загадкою і спокусою для всіх, хто вмів мислити, говорити і творити. А науковців, які розпочали досліджувати даний феномен, вважали мрійниками. Опрацювання ж форми, змісту та процесу, що супроводжує формування та розвиток громадянського суспільства, виявилось плідним. Адже світова, зокрема, і європейська школи політології, накопичили чималій компаративний теоретичний наробок.

Тож, молода політична наука сміливо увійшла в невідому для вітчизняних учених царину приватних цілей і цінностей, ролей, способів досягнення суспільного блага. Значну увагу терміну «громадянське суспільство» на протязі 1991-1996 рр. приділила й вітчизняна публіцистика. Вона справила певний вплив на процес адаптування суспільством даної ідеї. Спільними зусиллями українських вчених — юристів, філософів і політологів феномен громадянського суспільства посів незриме місце в Конституції України. Про його роль почали активно говорити політичні діячі. З часом громадянське суспільство активно почали вивчати більш широкі наукові кола. Впевнені, що й у найближчі 20-30 років теоретичні дослідження *societas civilis* будуть переживати свій ренесанс. І це природно, адже накопичено вже значний пласт емпіричних досліджень, які почасти стали теоретичним узагальненням і мають гарну перспективу. Їх підґрунтям виступає цереструктуризація суспільства, зміщення акцентів у суспільному житті, демократизація. Реальністю стали нечувана раніше політична, економічна та ідеологічна багатоманітність.

Політична наука в сучасній Україні визначає громадянське суспільство як суспільство громадян із високим рівнем економічної, соціальної, політичної, культурної і моральної властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від дер-

жави, але взаємодіє з нею заради суспільного блага (1).

Певний праобраз громадянського суспільства властивий менталітету українського народу від часів віча, громадянських общин тощо. Але прагнення приватного впорядкування міцно перемишувалося з відчуженістю частини людей від засобів виробництва, спільноти. Деклароване народовладдя далося взнаки, навіть перші демократичні вибори вже не всі сприйняли як реальну можливість обирати. Народ ще не усвідомив тоді себе сповна громадянами, тому формування громадянського суспільства виявилось складним завданням.

Даний феномен відрізняється від взагалі людського суспільства певними якісними відмінностями. Для нього визначальним є така система зв'язків й інтересів, яка забезпечує вільну реалізацію кожною людиною її природних прав: на життя і гідне існування, на родину, на свободу будь-якої діяльності, яка не заважає іншим; на власність, рівність перед законом, толерантність тощо.

Громадянське суспільство означає стан упорядкування суспільства з точки зору інтересів кожної людини. Звідси впливає і саме поняття «громадянин» — не просто людина або індивід, особистість, а суб'єкт власних прав, своїх законних повноважень, які встановлюються всім суспільством. Соціальна роль такого суспільства полягає в тому, щоб реалізовувати цінності громадянського життя, політичної та соціальної свободи людей і їх об'єднань в асоціації, групи, партії тощо. Громадянське суспільство невіддільне від юридично оформленого плюралізму соціально — політичної діяльності, її матеріальних основ тощо.

Генезис ідеї громадянського суспільства лежить в об'єктивно існуючій потребі індивідуальної свободи, самоцінності кожної окремої особистості. Однак індивідуальна свобода має матеріалізуватися в такому громадянському просторі, де людські уподобання мали б позитивні результати для суспільства. В основу дихотомії «громадянське суспільство — держава» закладено суперечність між ініціативною членів суспільства, їхнім намаганням вільно розкривати індивідуальну природність і тенденцією щодо впорядкування суспільного життя, централізації з певними обмеженнями свободи. Теоретична думка постійно перебувала в пошуках розв'язання даної суперечності. Вона й сьогодні, зокрема, в Україні, виявляється в русі до громадянського оновлення суспільства (2).

Завдяки теоретичним дослідженням учені намагаються збагнути «загальний природний порядок, частину якого становить людина» (3). Суспільство не може впасти в тиранію, бо мир і свобода громадян мають бути неперемінними. Так вважав видатний голландський мислитель і філософ Б.Спіноза. Найбільш могутньою та міцною державою він бачив демократичну республіку. В ній закони приймаються великими зборами людей, отже забезпечується їхня розумність. За таких умов взаємно приборкуються суперечливі пристрасті. Загальна рівність і свобода забезпечуються домовленістю щодо визнання сили того рішення, яке отримало більшість голосів. Демократична держава найбільше відповідає природі людини, її потребам й інтересам. У ній усі рівні саме в природному стані. «Всі без винятку підпорядковані одним лише вітчизняним законам і, окрім того, своєправні і живуть бездоганно, мають право голосу у верховній раді та право ставати на державну службу» (4).

Раціоналістичне трактування держави, суспільства, політики в цілому, підняло праці сучасних дослідників на новий щабель теоретичного збагачення проблеми. Стало аксіомою положення про те, що в громадянському суспільстві реалізуються особливі приватні цілі й цінності окремої особистості. Разом із цим реалізуються цілі й інтереси держави.

Звичайно, що в демократичному соціумі громадянське суспільство може існувати лише за умов наявності якнайширшої соціальної бази, підтримки всіма верствами населення. З одного боку, громадянське суспільство відіграє роль регулятора різноманітних інтересів різних соціальних груп, пом'якшує соціальну напругу та забезпечує злагоду, а з іншого — передбачає активну участь у його функціонуванні більшості громадян, виконує інтегративну функцію.

Сутність громадянського суспільства в кінцевому підсумку полягає у забезпеченні законних прав людини. Особистість у такому суспільстві має гарантію вільного вибору нею тих чи інших форм економічного і політичного буття, ідеології, світогляду, а також можливість вільно висловлювати свої думки, обмінюватися поглядами.

Економічну основу громадянського суспільства становлять відносини ринкового характеру. Його формуванню передують становлення різноманітних форм власності з перевагою приватного капіталу. Регульована ринкова інфраструктура спричиняє ділову активність, заповзятливість людей, створює передумови плідної

роботи. Наявність власності ж стає умовою свободи особистості в громадянському суспільстві. Але слід мати на увазі, що свобода без правових меж здатна зруйнувати саме громадянське суспільство.

У політичній сфері громадянське суспільство має забезпечувати всім своїм громадянам вільну участь у державних і громадських справах. Держава і громадяни при наявності закону та рівності перед ним мають певний загальний інтерес і реалізують його. Тобто, створюється демократична правова держава, в якій ці інтереси реалізуються на основі міжнародно визнаних норм. У такій державі виключається дискримінація за національно — етнічними, політичними, релігійними, статево — віковими ознаками. Забезпечується надійний законодавчий захист особистості й гідності громадянина, тобто: недоторканності його житла і майна, вільного вибору професії, визначенні місця помешкання, пересування в країні та за її межами, таємниці листування, телефонних розмов та інших видів сучасного спілкування, свободи слова, друку та інформації. Реалізується вільне самовизначення людини в його світоглядних і духовних інтересах, а також забезпечується всебічний захист громадянських прав з боку судових органів і громадських організацій.

Щодо соціальної та духовної сфер, то в них громадянське суспільство спирається на якнайширшу соціальну базу, яка постійно змінюється та удосконалюється. В ній встановлюються відносини, пов'язані з індивідуальним вибором; політичними та культурними ціннісними орієнтаціями. Завдяки реалізації різнопланових інтересів забезпечується культурно — політичний плюралізм, важливий для нормального функціонування громадянського суспільства, толерантність відносин.

Тож, громадянське суспільство виступає як сукупність суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних, духовних), формальних і неформальних структур, які задовольняють спектр потреб і реалізують інтереси індивідів і їх груп.

Проведені нами в період з 1993 року і до цього часу дослідження генези громадянського суспільства призвели до певних висновків відносно того, що саме воно є передумовою створення динамічної політичної системи, сприяє реформуванню політичної системи, демократизації її інститутів та, в цілому, політичного процесу. Тому ініціювання необхідних змін у державі, підтвердження легітимності влади — найважливіші функції сучасного громадянського суспільства. В свою чергу, політична система представляє громадя-

нам реальну можливість сповна виявити й реалізувати свої права та політичні інтереси. А розвинене громадянське суспільство створює основу для сталих демократичних форм держави, захищає громадян і протистоїть поглинанню себе нею (5).

У перші роки незалежності відбувалося організаційне й інституційне оформлення громадянського суспільства. Виникли тисячі асоціацій, об'єднань, громадських організацій, нові професійки, фонди тощо. Поступово формувалися й інші елементи громадянського суспільства, а саме: ринкова економіка, незалежні засоби масової інформації, різноманітні добровільні організації, кризові центри та ін. Стимулюючим фактором щодо їх формування і розвитку стала офіційна політика, яка вважає громадянське суспільство важливою метою і завданням в сучасних умовах.

Формування громадянського суспільства відбувається в усіх сферах суспільного життя, «оскільки за соціалізму сталося всеосяжне одержавлення суспільного та приватного життя, громадянське суспільство існувало лише в зародковому стані» (6).

Політико-правову основу громадянського суспільства створює політичний плюралізм, демократичне за своїм змістом законодавство. З прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України розпочався якісно новий етап у розвитку суспільства та держави. В Основному Законі закладено підвалини не лише сучасних, а й майбутніх перетворень у суспільстві. Конституція є основою консолідації, містить у собі певні моральні орієнтири соціальної справедливості. Основний закон закріплює засади державної політики, спрямованої на забезпечення прав і свобод людини і громадянина та гідних умов життя, гарантує їх дотримання. Вперше «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (ст. 3). Через зміст конституції проходить гуманна ідея про те, що держава функціонує для людини та відповідає перед нею за свою діяльність.

Неоціненне значення для формування громадянського суспільства мають норми, вписані у ст. 15 Конституції України. Вони унікальні тим, що вперше проголосили: «Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності». Принцип багатоманітності — новий для всіх сфер життя, його опанування громадянами й інституціями поступово відбувається і вже має певні позитивні результати. Політична багатоманітність надає реальну можливість створення та діяльності

різноманітних об'єднань громадян (політичних партій, рухів, конгресів та ін.), які передбачають збагачення форм політичної участі громадян. Тепер це не лише участь у виборах різного рівня, а й формування органів місцевого самоврядування і реальне здійснення самоврядних функцій, участь у виробленні державної політики тощо.

Важливим з точки зору формування громадянського суспільства є розділ II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». А його розміщення після «Загальних засад» і перед розділами про органи влади підкреслює пріоритетність людини перед державою. Комплекс закріплених у розділі прав, свобод і обов'язків являє певну систему, складовими якої є особисті, громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні та екологічні права, які безпосередньо сприяють формуванню громадянського суспільства. Права і свободи людини, на які держава не може посягати, забезпечують кожній особі можливість бути самостійним суб'єктом суспільного життя, що сприяє формуванню його громадянськості.

Економічною основою становлення громадянського суспільства є формування недержавних форм власності. Даний процес відбувається декількома шляхами — роздержавленням, приватизацією, створенням нових приватних підприємств. Роздержавлення спрямоване на усунення монополії держави на власність. Приватизація характеризується найбільш радикальною складовою процесу роздержавлення, сутність якої полягає у зміні державної форми власності на різновиди приватної.

Цілями роздержавлення і приватизації були визначені пошук ефективного власника і підвищення на цій основі ефективності і конкурентноздатності виробництва та послуг, становлення підприємництва. Планувалося також створити рипкову інфраструктуру, розробити та реалізувати програму оздоровлення економіки, забезпечити надійний соціальний захист населення тощо.

Сьогодні приватизація близиться до завершення, а недержавна власність у різних формах стала домінуючою.

Частка працівників, зайнятих на підприємствах з державною формою власності, скоротилася з 70,4% у 1992 році до 48,7% у 1999 році, а в колективній — відповідно зросла за цей же період із 29,55% до 50,6%. У подальші роки окреслилася тенденція до збільшення зайнятості населення в приватному секторі. Хоча питома вага його залишається ще вкрай низькою (менше 1%) (7). До-

сильно острою і зараз є проблема безробіття. У період з 1995 р. по 2001 р. її рівень для людей працездатного віку практично подвоївся і становив 4,53%, а в цілому характерною дотепер є тенденція до зменшення зайнятості населення (8).

Хоча за роки економічних перетворень було створено десятки тисяч нових, здебільшого малих і середніх, приватних підприємств, їхній внесок у розвиток економіки незначний. Адже близько 90% таких підприємств займаються не виробничою, а торгівельно-посередницькою діяльністю. Для підприємців і підприємств ще не створено відповідних нормативних та інвестиційних умов, хоча заклики до державної підтримки малого і середнього бізнесу лунають весь час і є по суті безпідставними.

Економічні перетворення зумовлюють відповідні зміни в соціально-класовій структурі українського суспільства. Суть цих змін полягає у різкій поляризації верств населення, зростанні бідної верстви, появи незначної частини багатіїв та малій толіці «середнього класу». Його формування як одна з основних цілей соціально-економічних перетворень, ще не вдається. За рівнем доходів громадян, освіти, професіоналізму та престижності професій Україна має низькі показники. Так, за даними соціологічних досліджень Центру Разумкова у 2002 році порівняно з 1990 роком матеріальний стан погіршився у 68,1% українських сімей (9). У луганській області таких відзначається понад 85% (10).

Становлення політичної сфери громадянського суспільства проявляється передусім у формуванні його політичних інститутів — політичних партій, громадських організацій, груп інтересів, органів місцевого самоврядування, недержавних засобів масової інформації та ін. Завдяки їм здійснюється політичний процес, який дедалі стає більш активним і вимагає демократизації політичних інститутів, зокрема, і держави. Хоча діючі інститути ще не стали фундаментом назрілих змін у державі. Вони не мають достатнього досвіду демократичних процесів, а їх учасники ще знаходяться у полоні тоталітарної свідомості та підданської культури.

Нині в Україні налічується 98 політичних партій, зареєстрованих Міністерством юстиції України. За дванадцять років незалежності їх кількість швидко зростала. Однак партії не стали масовими, що не сприяє формуванню реальної більшості у Верховній Раді України та не дає змоги ефективно впливати на формування уряду, брати на себе відповідальність за стан справ в країні, благо громадян.

Важливою особливістю формування партійної системи в Україні стало те, що переважна більшість існуючих партій створювалася не як представники певних соціальних груп, а на основі загальних світоглядних концепцій чи бізнесових проєктів

За таких умов політичні партії схильні до ситуативної політичної поведінки, пошуку партнерів для блокування не стільки на підставі ідеологічної близькості, скільки виходячи з рівня суб'єктивного розуміння інтересів народу та держави, кон'юнктурних міркувань тощо.

Абсолютна більшість партій не є виразниками соціальних інтересів у відносинах громадянського суспільства з державою. Вони здебільшого обслуговують не суспільні, а вузькогрунові й персональні інтереси. Наочним підтвердженням цього є наявність багатьох партій однакової ідейно-політичної орієнтації, невідповідність між декларованою ідейною та фактичною соціально — політичною орієнтацією партій, побудова партій зверху донизу, розколи та конфлікти в керівництві. Ці недоліки властиві й парламентським партіям.

Підготовка та вибори до Верховної Ради України в 2002 році показали, що ефективне становлення демократичної політичної системи неможливе без таких політичних партій, які здатні взяти на себе відповідальність за здійснення державної влади. Результатом усвідомлення цього став процес об'єднання дрібних партій у блоки. А створення нових партій практично припинилося.

Як свідчать соціологічні дані, у 1994 р. 36% опитаних громадян України ствердно відповідали на питання про те, чи необхідна нашій політичній системі багатопартійність (вона тоді тільки окреслювалася), а в 2001 р. — лише 27% (11). Протягом 2002-2003 рр. політичні партії втрачали свій авторитет. Про це свідчать дані не лише загальноукраїнського опитування, але й деяких регіональних. Так, за результатами опитування студентської молоді кафедрами соціології та політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля виявилось, що серед чинників впливу на формування їхніх політичних уподобань переважають: ЗМІ — 56,6%, соціально-економічні умови — 45,1%. Діяльність партій і громадських організацій як чинник формування політичних уподобань відмітили 32,2% студентів. 3,6% заявили, що є чи були членами політичних партій (12).

За результатами соціологічних досліджень, що проводилися в Луганській області протягом 1998-2002 років в останній час з'явилися позитивні зміни у ставленні населення до політичних партій. Після тривалого періоду досить негативного сприйняття політичних партій вони починають поступово сприйматися населенням як реальний інститут вираження інтересів соціальних груп. Так, 41% опитаних упевнені в тому, що в Україні існують такі партії, які захищають і виражають їхні інтереси. Проте для половини опитаних ще зберігається відсутність позитивних очікувань щодо наявних політичних партій. Ті респонденти, які висловили впевненість стосовно існування партій, здатних виражати їхні інтереси, стверджували, що це партії соціал-демократичної і комуністичної спрямованості. З'явилися в цьому переліку і партії прагматичної орієнтації (13).

Більшість партій, які змогли отримати довіру виборців, створили конкретну ідеологічну позицію, відокремили себе від усіх інших учасників виборчого процесу. Тому формування зрозумілої кожному виборцю ідеології, чітке позиціонування в політичному полі стає однією з важливих передумов успіху тієї чи іншої політичної сили в умовах подальшого становлення і структурування громадянського суспільства, раціоналізації політичної дії українського електорату.

Вибори 2002 року показали, що громадяни України взагалі, і мешканці Луганщини, зокрема, націлені на стабільність, прогресивне зростання, співробітництво, а не на деструктивну конфронтацію та революційне руйнування. Набуваючи якостей реального суб'єкту громадянського суспільства, український виборець учиться бути послідовним та зваженим, вигравати, а не програвати, бути, зрештою, господарем власної долі.

Після виборів 2002 року періодично проводились опитування для визначення рейтингових змін в політико-партійному житті України. Вони свідчать, що рейтинги довіри до партій та блоків залишаються не досить стабільними, що пов'язане зі специфікою культури соціалізму, деміфологізацією влади. Але, не зважаючи на це, зауважимо, що лідирують за рівнем довіри «Наша Україна» — 26,4%, Комуністична партія України — 15,5%, БЮТ — 7,8%, СДПУ (о) — 5,9%, СПУ — 4,7%. Зазначимо певну особливість, що з політичного горизонту зникли партійні угруповання, які створювалися спеціально перед виборами та не довели свою життєздатність і готовність брати на себе відповідальність за прийняті рішення (14).

Можливість активніше діяти в межах політичної системи партіям надає прийнятий в Україні закон про впровадження пропорційної виборчої системи. Конституційні зміни повинні посилити роль політичних партій у парламенті, забезпечивши їм право формувати уряд і тим самим безпосередньо впливати на його дії. З прийняттям закону щодо проведення наступних виборів за пропорційною системою почався процес партійно-політичного будівництва в регіонах. Як переконливо засвідчили вибори до Верховної Ради 31 березня 2002 року, Україна за рівнем структурованості багатопартійної системи й політичної культури електорату дозріває до запровадження пропорційності.

Однак завжди насторожує той факт, що пропорційна виборча система не завжди може забезпечити стабільність роботи коаліційного уряду. І тут постає питання партійної дисципліни та усвідомлення колективної відповідальності. Опоненти запровадження пропорційної виборчої системи за партійними списками аргументують свою позицію тим, що мажоритарна система орієнтує політиків на локальні інтереси, а пропорційна сприяє відірваності депутатів від виборців. Однак є можливість усунення цього недоліку: від впровадження різних варіантів пропорційної виборчої системи (наприклад, проведення виборів в декількох округах — регіонах зі своїми власними партійними списками), до удосконалення законодавства (посилення партійної дисципліни та зобов'язань щодо виборців).

Отже, на політичній арені мають залишитися декілька потужних, масових партій із статусом всеукраїнських, які б стояли на державницьких позиціях і втілювали б у життя свої програми. Саме потужні партії парламентського типу можуть вирішальним чином вплинути на розв'язання ключових, стратегічних цілей: ефективний економічний розвиток, політична стабілізація та консолідація суспільства.

Формування молодіжного руху виявило певні тенденції. Незважаючи на те, що переважно молодь залишається аполітичною, молодіжний рух зазнав певної політизації. За даними Державного інституту проблем сім'ї і молоді зовсім не цікавляться проблемами політичного життя відповідно — 24% (1995 р.), 32% (1996 р.), 40% (1998 р.), 34% (2002 р.). З іншого боку, з кожним роком політичні партії розвивають мережу молодіжних припартійних структур. Та й самі лідери багатьох молодіжних організацій через фінансову структуру намагаються шукати заступництва, допомоги у політич-

них партій. Особливо активно даний процес відбувається в період виборів. Посилення певної політизації спостерігалось з другої половини 90-х рр. Нині майже всі провідні політичні партії в Україні мають молодіжних партнерів: КПУ — Ленінську Комуністичну Спілку Солоді України, ПРУ — Всеукраїнську молодіжну громадську організацію «Молодий рух», СДПУ (о) — громадську організацію «Українська соціал-демократична молодь», НДП — Народно-демократичну лігу молоді та ін. На регіональному рівні вони також починають набирати політичної ваги. Це сприяє зміні політичних орієнтацій молоді, зменшенню відсотка тих, хто не брав участі у виборах з 38 до 19,7% (з 1997 р. по 2003 р.). Домінуючими моментами участі у виборах до Верховної Ради України було бажання висловити своє ставлення до влади — як негативне, так і позитивне, прагнення підтримати певну політичну партію, протистояти іншим політичним силам чи кандидатам тощо. Молоді люди бажають обирати компетентних демократичних лідерів, прихильників ринкових реформ, незалежності України.

Отже, молодіжний рух справляє певний позитивний вплив на утвердження політичної культури молоді, яка б відповідала вимогам демократичного суспільства.

Намітилися певні тенденції і в розвитку жіночого руху. Він пов'язується, передовсім, з активною діяльністю жінок, спрямованою на відновлення народних звичаїв, утвердження державної мови, моралі, освіти тощо. Друга, феміністична тенденція жіночого руху, пов'язана з визначенням сфери жіночих інтересів та їх захистом. Однак жіночий рух ще гальмується багатьма об'єктивними і суб'єктивними причинами, які мають бути розв'язані у процесі реформування соціально-політичного й економічного життя.

Як справедливо вважає О.Кіндратець, поява досить впливових молодіжних, жіночих організацій, масових суспільно-політичних рухів, а також невеликих об'єднань громадян — бажаний процес, оскільки інституціоналізація дає можливість попередити стихійні прояви протесту, які виникають через незадоволення певних інтересів (15).

У цьому плані значну увагу слід приділити нашій соборності. На жаль, ми всі ще дуже роз'єднані — на багатих і бідних, лівих і правих, мешканців сходу і заходу, владу та громадян.

Збереження тенденцій до хронічного розколу в сучасному житті українського суспільства пояснюється недостатньою розвиненістю національного ринку, етнорегіональною упередженістю, не-

сумісністю політико-ідеологічних симпатій, оцінок історичного минулого, етнічним егоїзмом. Так і не вдалося впровадити в громадську свідомість загально визнану систему цінностей. За даними соціологічних досліджень питома вага тих, хто відчуває нестачу норм та цінностей, що об'єднують людей в державі та суспільстві у 1995-2002 роках зросла з 32,2 до 38,8%. Економічний спад відбився не тільки на сферах, що визначають спільний економічний та зовнішньоекономічний інтерес, а і на тих, які створюють відчуття національної єдності позаекономічними та позаполітичними засобами (наука, спорт, мистецтво, кінематограф, тощо).

У політичному житті досі переважає конфронтація та безкінечна диференціація. Пересічний громадянин дуже часто не розуміє, в чому полягає різниця між лібералами та консерваторами, соціал-демократами та народними демократами. Професійні ж політики різницю зводять до персоналій. Про розвиток такої тенденції свідчить поширена в нашій країні практика формування політичних партій для відстоювання корпоративних, а не суттєвих інтересів соціальних груп. Але давно відомо, що боротьба між політичними лідерами творчо безплідна, веде до ствердження вузькоєгоїстичних інтересів. Національна ідея не стає в нашому суспільстві об'єднуючою силою не з причини її несформованості, відсутності або слабкості, а з причини її декларативності, бо насправді переважає бажання не здійснити ідею, а ствердити себе. Отже, головним завданням в сенсі дійсного об'єднання держави є встановлення довіри у відносинах на всіх рівнях існування соціуму.

Основою подальшого зміцнення соборності української держави є вироблення засад формування єдиної політичної української нації, побудованої на принципах та традиціях державотворення попередніх поколінь українства, яка б враховувала сучасні реалії і потреби суспільства та була здатна дати адекватну відповідь на виклики історії і вимоги сучасної цивілізації, сприяла усуненню внутрішніх «кордонів» між регіонами;

Формування громадянської єдності дуже складна та багатопланова проблема. У моніторинговому дослідженні, що проводиться Інститутом соціології НАН України були передбачені запитання, які дозволяють створити деяку емпіричну базу для вирішення цієї проблеми. Одне з запитань формулювалося так: «До яких вказаних нижче груп ви себе відносите?» Відповіді на це запитання розподілилися так: до населення району або міста — 30%, до

регіону — 9% : до України — 35% , до Радянського Союзу — 18% , до Європи — 3% , до світу — 6% .

Отже, найбільша частка респондентів ототожнює себе з Україною, тобто посилюється тенденція до формування політичної ідентичності народу. Для посилення цієї позитивної тенденції сучасний етап розвитку української держави має спрямовуватися на зміщення акцентів від переважно кількісних змін до якісного перемислення системи державотворення, досягнення не лише формально-юридичної, але й внутрішньої соборності на ґрунті об'єднання провідних верств суспільства та політичних сил навколо загальновизнаної системи цінностей, зміцнення безпеки та добробуту як держави в цілому, так і кожного окремого громадянина.

Важливим видається створення спільної, об'єднуючої системи цінностей, яка базуватиметься не на стереотипах минулого, відображених у визначеннях «кризове», «пострадянське», «перехідне» і ті. суспільство, а на орієнтирах майбутнього: розвинутої, демократичної, правової, постіндустріальної держави.

Прагнення до дійсного об'єднання суспільства має реалізовуватися і в інформаційній політиці, активному висвітленні досягнень і здобутків на шляху національного державотворення в засобах масової інформації, що буде сприяти формуванню позитивного клімату в державі, атмосфери впевненості у майбутньому, зниженню соціальної напруги.

Певним позитивним досвідом спрямування зусиль на розроблення механізмів консенсусу та співробітництва в українському суспільстві може слугувати підписання та реалізація угод про співробітництво між парламентською більшістю та Кабінетом Міністрів України.

На вирішення цих завдань спрямована й політична реформа, яка проводиться відповідно до чинної Конституції та за ініціативою Президента України Л.Д.Кучми. Створення відповідальної влади на всіх рівнях на основі парламентсько-президентської форми правління є сьогодні невідкладним завданням громадянського суспільства і держави.

Особливістю суспільно-політичної ситуації в Україні на сучасному етапі є таке становище, коли не громадянське суспільство виступає фундатором правової держави, а сама держава повинна стати інструментом власної трансформації та формування громадянського суспільства. Тому надзвичайно актуальною є тенденція до ево-

людиї сутності держави у напрямку відкритості, функціональної взаємодії з громадянським суспільством. Це, в свою чергу, приводить до необхідності розвитку нової теорії публічного управління, яка ґрунтується на розширенні кола агентів прийняття політичних рішень. Центральною ідеєю такої теорії стало управління за допомогою урядових та неурядових організації, об'єднаних в політичну сіть. Таке управління здатне наповнити принципи народовладдя реальним змістом, запобігти обмеженню залучення громадян до участі в здійсненні влади тільки політичними виборами.

Сьогодні в основу розвитку суспільства закладена доктрина про державу, яка не є адміністративно пануючою. Адже в демократично розвиненому суспільстві, як зазначає і Конституція України, народ є не об'єктом державної влади, а суб'єктом, її джерелом, носієм і реалізовує її як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоуправління. Розвиток народовладдя, як стверджує зокрема Ф. Рудич, є першочерговою передумовою ефективної діяльності владних органів України (16). Громадянське суспільство тут виступає своєрідним гарантом демократизації, перешкодою на шляху надмірного зростання авторитарних тенденцій.

В процесі розбудови демократичної правової української держави розроблені межі правової регуляції, конкретизовані конституційно-правові положення та запропоновані рамкові закони регулювання соціального, економічного та політичного розвитку країни. Україна відійшла від командно-адміністративної системи управління, стала на шлях ринкової економіки, правової, демократичної та соціально орієнтованої держави, створення громадянського суспільства. Одним з головних елементів структури громадянського суспільства є місцеве самоврядування, розвиток якого розглядають як шлях до консенсусної демократії, коли влада ухвалює будь-які рішення, оглядаючись на інститути громадянського суспільства.

У системі цього правового поля інститути самоврядування відкривають можливості для централізації та деконцентрації влади. Саме вони мають стати реальними інститутами відкритості влади, її співробітництва з громадянськими структурами в процесі прийняття та реалізації політичних рішень.

Реальне місцеве самоврядування можливе лише за наявності відповідної фінансової та соціально-економічної бази. Мова йде про самостійність місцевих бюджетів. Важливим конституційним положенням є встановлення того, що держава бере участь у формуванні

доходів місцевих бюджетів, фінансово їх підтримує. Але частини їх має надходити від місцевих податків, платежів, внесків тощо, рівень яких органи самоврядування мають встановити самі. Сучасні місцеві бюджети значною мірою залежать від регулюючих доходів. В літературі констатується, що закріплені або власні доходи складають менше половини частини бюджетів. Це певною мірою обмежує їх самостійність. Крім того, згідно чинному законодавству з державного бюджету до місцевих, при необхідності, для збалансування останніх передаються кошти у вигляді дотацій, субвенцій, субсидій. Це цілком співвідноситься з принципом державних гарантій. Але ці кошти розподіляються обласними радами між районними бюджетами і бюджетами міст обласного значення, а також використовуються для фінансування з обласного бюджету спільних проектів територіальних громад.

У свою чергу, виконання районних і обласних бюджетів здійснюється місцевими державними адміністраціями. Тобто кошти, передані від державного бюджету місцевим, контролюються органами виконавчої влади на місцях, хоч вони призначені цілком для місцевих потреб.

Безперечно, роль місцевих бюджетів у соціально-економічному розвитку території важлива. Адже саме з них фінансуються заклади освіти, культури, охорони здоров'я населення, засоби масової інформації, а також різноманітні молодіжні програми та заходи щодо упорядкування населених пунктів. Саме з місцевих бюджетів йдуть видатки на соціальних захист та соціальне забезпечення населення. Фінансова незалежність місцевого самоврядування розглядається як економічний простір для діяльності в межах певної території, на принципах економічної ефективності та економічної доцільності, сприяє розвитку громадянського суспільства, взаємодії його з державою на рівноправних засадах.

Актуальності набуває втілення принципу субсидіарності, відповідно якого поділ повноважень між органами різного рівня здійснюється таким чином, щоб максимально наблизити процес прийняття рішень до громадян, надати йому якісні соціальні послуги. В розвинених країнах, де регіони мають досить широкі повноваження, існує високий рівень надання соціальних послуг та можливості впливу на вироблення та реалізацію політичних рішень. Проведення політики регіоналізації в Україні передбачає, що держава буде вирішувати вузьке коло питань, але стратегічно важливих, а

регіони повинні мати власні повноваження, що в свою чергу, дало б їм право приймати і здійснювати політичні установки з урахуванням специфіки кожного регіону. Це збільшило б можливості для розвитку держави як політичного інституту, і сприяло розвитку громадянського суспільства. Саме в цьому напрямі здійснюється політика місцевого самоврядування Європейського Союзу.

Про важливість існування такої складової громадянського суспільства як місцеве самоврядування говорить наявність в державі механізмів взаємодії населення та держави. Так, громадяни мають право впливати на втілення політики через існування на місцевому рівні ЗМІ, комітетів по зв'язкам з громадськістю тощо. Важливим елементом співпраці населення та держави є робота, яка проводиться зі зверненнями громадян. Влада, яка залишається байдужою до звернення громадян, не може сподіватись на співпрацю та ініціативність з боку населення. Однією з форм участі представників громадськості у прийнятті політичних рішень на місцевому рівні є поширення практики проведення відкритих громадських слухань за різними питаннями, серед яких обговорення стратегічного плану розвитку міста, питань розвитку та реформування освіти, благоустрою держави. Існування таких механізмів дозволяє налагодити плідний діалог між владою і громадянами, допомагає забезпечити останніх високим рівнем соціального обслуговування.

У нашій державі склалася стала система місцевого самоврядування, визначено правовий статус і функціональні обов'язків окремих його інституцій, але невирішеними залишаються певні проблеми. І серед них важливого значення набуває бажання державної влади зосередити в своїх руках владні важелі, незважаючи на волевиявлення територіальних громад. З цієї причини серед дослідників і державних діячів існує думка про необхідність реформування цієї сфери.

Можна виділити декілька магістральних напрямів оптимізації самоврядних структур, які є актуальними і для сучасних українських реалій. Це реформи коригування кількості штатних одиниць, організаційні, матеріально-фінансові, функціональні й процедурні реформи. Вони передбачають напрямки вдосконалення ролі місцевого самоврядування в Україні шляхом більш чіткого розмежування функцій, повноважень, відповідальності органів місцевого самоврядування, визначення та окреслення повноважень районних і обласних рад.

Усі зусилля щодо реформування повинні бути спрямовані на досягнення органами місцевого самоврядування, що представляють інтереси територіальних громад, справжньої автономії і спроможності у здійсненні своїх повноважень. Забезпечення прозорості в діяльності органів місцевого самоврядування є основним чинником як контролю за наданням державних послуг на належному рівні, так і налагодження плідної та дієвої співпраці у регулюванні проблем розвитку територій.

Втіленню в життя цих важливих, інноваційних змін в відносинах між державою та громадянським суспільством заважає система дублювання та перекриття компетенцій органів самоврядування та державної виконавчої влади на обласному та районному рівні. Спроба перетворити програми регіонального соціального розвитку на механізм гармонізації відносин між інститутами державного управління та самоврядування часто приводили до конфлікту між різними суб'єктами управління в сфері їх повноважень і компетенцій, що збігаються та в спробах мінімізувати відповідальність конкретної владної структури за результати діяльності в тій чи іншій галузі.

Враховуючи недосконалість системи відносин між центром та регіонами, президент України у своєму виступі на Всеукраїнських зборах представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадськості у 2002 році підкреслював: «Сьогодні забезпечити сталий місцевий та регіональний розвиток неможливо без кардинальних змін вектора державотворення. Настав час перейти від концентрації влади, повноважень та ресурсів у центрі до їх перерозподілу на користь регіонів та територіальних громад» (17).

Під впливом існуючих проблем та протиріч, в державотворчому процесі почали проявлятися тенденції до формування і реалізації на обласному рівні інституції громадянського суспільства, які створювалися за підтримки владних структур і були спрямовані на забезпечення повноцінного формування регіональної еліти, її об'єднання та політичної консолідації. Найважливішим завданням цих новостворених структур стало ефективне вирішення нагальних проблем соціально-економічного та політичного розвитку регіонів за участі як державних, так і громадських інститутів.

Одним з яскравих прикладів розвитку цього процесу є діяльність Луганської обласної громадської організації «Регіон», стратегія і тактика якої спрямовується на удосконалення методології

здійснення реформ у соціальній, політичній, економічній та духовній сферах життєдіяльності області. Складовою цієї діяльності стало формування нового ставлення більшості населення до владних структур через запровадження громадянського контролю над владою та розвиток умов для діалогу між структурами влади та населенням.

Громадська організація «Регіон» забезпечила свою присутність у радах всіх рівнів, посилила суспільний вплив на владу та забезпечила більш активну участь громадськості в процесі прийняття рішень. Однією з моделей реалізації функції громадського контролю над діяльністю владних структур стало підписання соціальних договорів між депутатами Верховної Ради України та виборцями Луганщини з виконання «Регіональної програми співробітництва луганської команди депутатів усіх рівнів з територіальною громадою Луганської області».

В напрямку досягнення взаєморозуміння та співпраці між владою та громадянами діють також суспільні приймальні «Регіону», до яких громадяни можуть звернутися зі своїми претензіями та пропозиціями. Формою суспільного контролю за місцевою владою також є органи самоорганізації населення — вуличні, домові, квартальні комітети, відродження яких ініційоване місцевими організаціями «Регіону» (18).

Створення партнерських відносин між владою та громадськістю — складний багатоплановий процес, що включає в себе постійний моніторинг проблем, оцінку вимог носіїв провідних соціальних інтересів, розвиток взаємодії, співробітництва і взаємної відповідальності у середині самого громадянського суспільства. Здійснення такої діяльності систематично та постійно, а не циклічно у відповідності до політичних виборів, дозволить реалізувати на практиці демократичний принцип народовладдя.

Головний зміст процесу становлення громадянського суспільства у сфері духовного життя складає формування духовної культури, національних і світових культурних надбань. Особливе значення при цьому має формування культури активної політичної участі. Однак нерозвиненість політичних інститутів і неадекватність політичної культури задекларованим намірам поки що не дають громадянському суспільству можливості контролювати державу. Зміна співвідношення між нею і громадянським суспіль-

ством на користь останнього в подальшому залежатиме як від його якості, так і реальних демократичних кроків самої держави.

Реалізація прав, свобод і обов'язків людини і громадянина здійснюється у безпосередньому зв'язку з опануванням толерантністю як світського характеру, так і конфесійного. З 1995 року наша країна відзначає 16 листопада разом із світовою спільнотою Міжнародний день толерантності та впроваджує Декларацію принципів толерантності. Прищеплювання терпимості в суспільстві, запровадження не байдужої терпимості, а активістської, гуманістичної сприяє облаштуванню конфесійного життя. Толерантність сприяє поважанню, сприйняттю та розумінню багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Формуванню толерантності сприяють соціально — гуманітарні та правові знання, відкритість нашого суспільства, спілкування з народами інших країн, свобода думки, совісті й переконань. Ми формуємо толерантність як єдність у різноманітті. Але цей шлях не простий і тривалий. Це не тільки моральний обов'язок людей, а й політична та правова потреба. Толерантність повинні виявляти кожна людина, групи людей та держава, оскільки вона стала реальним чинником безпеки суспільства.

У відповідності зі ст. 35 Основного Закону та згаданою вище Декларацією принципів толерантності громадяни нашої держави вільно реалізують своє право та свободу світогляду й віросповідання. Всі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом.

Характерними ознаками «релігійного ренесансу» 1990-х рр. стала поява великої кількості релігійних громад, відновлення храмів, побудова нових культових споруд, розширення можливостей для громадян здобувати духовну освіту. Якщо в середині 1980-х рр. в Україні було 5,5 тис. релігійних громад 18 різних конфесій та напрямків, а в 1995 році — 16,5 тис. громад 67 конфесій, напрямків і тлумачень, то в 2001 році налічувалося вже понад 24 тис. релігійних об'єднань та громад понад 90 конфесій, течій і релігійних напрямків. Із усіх вірних, а вони становлять понад 1/3 громадян України, 52% — православні.

Зусиллями всіх зацікавлених у державі, зокрема, і церкви як одного з інститутів громадянського суспільства, у державі повинен бути створений суспільний механізм гуманістичного співіснування і розвитку.

Таким чином, формування і розвиток громадянського суспільства в Україні є не тільки декларацією, намірами, але й гострою суспільною потребою. Сьогодні слабкість інститутів громадянського суспільства виявляється як у відсутності досвіду роботи, нестабільності законодавства, так і у неналежній реальній підтримці державою. Це яскраво підтверджується ступенем довіри до них населення. Так, профспілкам довіряє приблизно 5-7 % опитаних громадян, громадським організаціям — 4-6 %, політичним партіям — 5-7 % громадян України, церкві — 25-30 % (19).

Тож, важливо пам'ятати, що саме в рамках інститутів громадянського суспільства формується культура дії, взаємодії та консенсусу. Його не можна побудувати «згори» за бажанням, або за планом представників влади. Суспільство може дійсно стати громадянським, якщо «набуде самостійності, матиме свій власний ґрунт та буде пройняте духом свободи» (20). Громадянське суспільство також пом'якшує почасти жорсткі дії держави, сприяє розвитку заповзятливості громадян, природній участі в розв'язанні найнесподіваніших проблем соціально — економічного та політичного характеру. Отже, необхідно активно шукати нові форми взаємодії держави і громадянського суспільства, встановлювати між ними зворотний зв'язок, розгорнути діалог влади і народу. Тоді сформується природній ґрунт для подальшої демократизації, політичного й економічного реформування. А держава «віддасть» суспільству невластиві їй функції, вивільняючи свої зусилля для більш ефективної роботи з реалізації загальнодержавних завдань, стратегічних міжнародних цілей.

Посилання

1. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. — К.: Генеза, 1997. — С. 79.
2. Геєць В.М. Державність України: На пляху до громадянського суспільства // Віче. — 1995. — № 5. — С. 3 — 17; Загородній Ю. Дослідження громадянського суспільства: модель нормативних досягнень // Політичний менеджмент. — 2004. — № 3. — С.10-20; Перегудов С. Гражданское общество как политический феномен // Свободная мысль. — 1992. — № 9. — С. 43; Шинкарук В.І. Громадянське суспільство, держава, ідеологія // Розвиток держави. — 1993. — № 5. — С. 51 — 55; Щедрова Г.П. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян. —

К.: ВПОЛ, 1994. — 112 с.; Громадянське суспільство: ідея, спадщина соціалізму та сучасна українська реальність. Колективна монографія / Наук. ред. І.Ф. Кононов. — Луганськ: Альма матер, 2002. — 284 с. та ін.

3. Спиноза Б. Избранные произведения: В 2-х тт. — Т. 1. — М., 1957. — С. 567.

4. Спиноза Б. Там же. — С. 381.

5. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф.М. Рудича: Навч. посібник для студентів вищих закладів освіти. — К.: Парламентське вид. — во, 2002. — С. 186.

6. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. — К.: Либідь, 2002. — С. 318.

7. Україна: Утвердження незалежної держави (1991 — 2001) / Н.П.Барановська, В.Ф.Верстюк, С.В.Віднянський та ін. Під ред. В.М.Литвина. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. — С. 218.

8. Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. — М.: «Три квадрата», 2003. — С. 84.

9. Інформаційно — аналітичні матеріали до народного форуму «За демократичний розвиток України» / Український Центр економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова. — К., 2002. — С. 92.

10. Громадянське суспільство: ідея, спадщина соціалізму та сучасна українська реальність. — С. 161.

11. Українське суспільство 1994 — 2001. Результати опитування громадської думки. — К.: Інститут соціології НАН України, ТОВ Соціс, Фонд «Демократичні ініціативи», 2001. — С. 36.

12. Опитування проводилось серед студентів Східноукраїнського національного університету імені В.Даля у грудні 2003 р., було опитано 1000 студентів першого і четвертого курсів на десяти факультетах університету. При визначенні вибірки враховувалася кількість студентів, що навчаються на даних факультетах.

13. Регіоналізація і вибори як засоби удосконалення владних відносин в Україні: теорія і практика / В.В.Лісничий, В.О.Грищенко, О.В.Радченко та ін. — Х.: Вид-во ХарПІ УАДУ «Магістр», 2003. — С.438.

14. Погоріла Н. Довіра населення до публічних інституцій у порівняльному контексті // Соціологія, теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 3. — С.148.

15. Кіндратець О. Нові форми взаємодії держави і громадянського суспільства // Людина і політика. — 2004. — № 1. — С.43-44.

16. Рудич Ф. Політична наука в Україні: стан і перспективи // Політичний менеджмент. — 2003. — №1. — С. 9.

17. Президент України та державна, регіональна й муніципальна політика: Зб. матеріалів та документів / Упоряд. О.Іщенко, В.Кампо, М.Пухтинська, В.Тихонов / За заг. Ред. О.Дьоміна. — К.: Логос. 2002. — С. 10.

18. Регіоналізація і вибори як засоби удосконалення владних відносин в Україні: теорія і практика / В.В.Лісничий, В.О.Грищенко, О.В.Радченко та ін. — Х.: Вид-во ХарРІ УАДУ «Магістр», 2003. — С. 464.

19. Інформаційно — аналітичні матеріали до народного форуму «За демократичний розвиток України» / Український Центр економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова. — С. 62.

20. Банчук М. Громадянське суспільство в Україні: поняття і реальність // Людина і політика. — 2003. — № 1. — С.48.